
Ярослава Верменич

**ІСТОРИЧНА ЛОКАЛІСТИКА
У ПОШУКАХ
ДОСЛІДНИЦЬКОГО ОБ'ЄКТА:
МІСЬКА І СІЛЬСЬКА ІСТОРІЇ**

Традиція представлення історії міст і сіл у нерозчленованій єдності міцно укорінена у вітчизняному історієписанні. Чимало прислужилося такому укоріненню вершинне досягнення українських краєзнавців — 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Хоч історія сіл була представлена в ній здебільшого лише фрагментарно, у суспільній свідомості арена розселення і поселень незмінно асоціювалася із місько-сільським континуумом. Але ж очевидно, що місто й село — відмінні поселенські структури, а їхній історичний досвід — те, що Г. Саймон називав «архітектурою складності» — у порівняльному контексті майже неспівставний. Місто й село — це різні системи самоорганізації людських співтовариств, а конфігурації міського й сільського життя на всіх історичних етапах мали більше розбіжностей, ніж спільних рис. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською й сільською історією, з другого.

При всій самоочевидності відмінностей між містом і селом провести чітку грань між цими двома поняттями часто буває непросто. Давньоруські джерела зафіксували наявність різного роду поселень — стольних градів і волосних центрів, передмість і городків, городців і городищ, погостів, слобід, сіл, селищ, вісей тощо, причому часто ці поняття вживалися як взаємозамінні. Російські фахівці в галузі урбаністики справедливо звертають увагу на те, що «розрізнення «місто — село», з яким пов'язано надзвичайно багато, — таке ж уявне й міфічне, як і уявна умовна межа між Європою і Азією... Немає (наукового, адміністративного, побутового) уявлення про величезне реальне різноманіття поселень (типологія поселень), про гігантську реальну багатоманітність місць, територій, самої країни (комплексне районування культурного ландшафту)»¹. В Україні ситуація аналогічна — дефіцит наукового «просторознавства» тут не менший. На думку П. Толочка, при всій непорушності тези про місто як осередок

¹ Каганский В. Л. Кривда и правда евразийства // Общественные науки и современность. — 2003. — № 5. — С. 80–81.

концентрації ремесла й торгівлі відмежувати міста XII–XIII ст. від сіл не завжди вдається (звідси і введений ним термін «аграрно-феодальні міста»)².

Зрештою і сьогодні провести чітку розмежувальну межу між містом і селом не завжди можна. Досить обґрунтованою є думка, що з поглибленням глобалізаційно-інтеграційних процесів умовна відстань між міськими й сільськими територіальними утвореннями скорочується під впливом перерозподілу трудових ресурсів, переміщень населення, спільних громад тощо. Зростає питома вага т.зв. аграрних міст — цим терміном позначається особливий тип сільсько-міських поселень. На відміну від сільських урбанізованих зон та ареалів цього типу притаманна переважно втрата міського обличчя під впливом процесів руралізації як наслідку послаблення агропромислової інтеграції. Закриття у невеликих містах промислових та транспортних підприємств зазвичай призводить до того, що за способом життя вони мало чим відрізняються від сіл. За О. Павловим, такі «аграрні міста» вже не в змозі виступати стабільним інтегруючим центром щодо навколишніх сіл, що зводить їх на статус маргінальних територій³.

Але якщо в систему територіальної організації входять перехідні між містом і селом «змішані» типи, можливо, і не варто дошукуватися відмінностей і розглядати міську і сільську історію в єдиному потоці, як це було у нас багато років? На наш погляд, відповідь на ці питання може бути лише негативною. Адже очевидно, що у контексті нерозчленованої «історії міст і сіл» виявилася практично «загубленою» історія містечок як традиційної для України форми розселення і селищ міського типу, що, ймовірно, потягнуло за собою і прогалину щодо останніх в Основному Законі України. А головне — втрачалися ті особливості міських і сільських територій, які зумовлені їх структурною побудовою, відмінними матрицями ресурсозабезпечення, специфічними функціями. Зрештою все це ставало на заваді комплексному аналізу просторово-ландшафтної структури території, типів поселення, напрямів господарської діяльності на різних історичних етапах. І хоч сьогодні уже дістав наукове обґрунтування погляд на сільські території як на самостійну базову категорію наукового дослідження, дослідження в комплексі історії міст і сіл визначається традиційним спрямуванням краєзнавства. Дається взнаки історіографічна інерція; усталені штампи, навіть якщо їх застарілість очевидна, самі по собі не зникають.

На важливість розгляду історії міст як принципово нової порівняно із селом форми соціальності звертав увагу ще М. Вебер. Йому уявлялося надзвичайно важливим простеження процесу «переплавки»

² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 164.

³ Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація, парадигми управління. — Одеса, 2006. — С. 242.

смыслового поля сільської цивілізації у нову цивілізаційну модель. Міська цивілізація, доводив він, створює зовсім новий контекст буття, а процес урбанізації дає змогу простежити етапи розвитку зв'язків міського населення з його становим минулим і формування на цій основі нових соціально-психологічних стереотипів поведінки⁴. Російські аналітики вибудовують на цій основі схему двох типів територіально-господарських укладів — рурального (натурально-патріархального й аграрно-дрібнотоварного) і урбанізованого (приватно-капіталістичного, агломераційного, конурбаційного, мегаполісного)⁵. Простеження історії нашої країни крізь призму таких підходів виявляє виразну різноманітність різних регіональних масивів, що, в свою чергу, дає ключ до розуміння того, чому анклавні адміністративно-командної системи можуть зберігатися і в умовах розвинутої демократії.

Чітке відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали смисл, поступаючи місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колективності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цінність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

Що ж до «нерозчленованої» історіографічної традиції і порівняно меншої уваги до міської історії порівняно з аграрною, то тут слід бачити як виразний вплив «народництва», так і відбиток особливого «селянського» менталітету значної частини вітчизняних дослідників. Давався вплив і вплив російської медієвістики, насамперед школи Д. Петрушевського, яка, починаючи з 10-х рр. ХХ ст. досліджувала урбанізм у європейському контексті — з переважаючою тенденцією введення його в систему простеження генезису феодального способу виробництва. Однак, на відміну від німецької медієвістики, яка багато уваги приділяла типологізації поселень, російська (а потім і радянська) не тільки не визначилася з наповненням поняття «місто», але й характеризувала міста майже виключно виходячи з їх економічних функцій. Пошук «актуальних», з точки зору марксистсько-ленінської

⁴ Вебер М. История хозяйства. Город. — М., 2001. — С. 103–104.

⁵ Попадюк Н. К. Административно-территориальная реформа и региональная политика в решении задач социокультурной проблематики страны // <http://www.terrus.ru/sources/articles/id494>.

ідеології, тем відволікав дослідницьку увагу від чітких дефініцій і простеження складного процесу виокремлення міста із системи феодальних відносин і його розвитку на новій, корпоративній основі.

У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузьким контекстом історії поселень і беззастережно вводиться у контекст «історії заселення і розселення» як пріоритетний у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст — це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед історія культури у найширшому розумінні цього поняття. Саме виникнення міст було проривом у тому сенсі, що з масиву поселень, організованих на началах сусідства, виділилися ті, які стали носіями іншого начала — підпорядкованості на основі вищих у цивілізаційному сенсі здобутків. З часом на цій основі сформувався і дедалі поглиблювався ціннісний конфлікт — насамперед у вигляді зіткнення сільської і міської культурних домінант. Прихильники етнографічного сільського колориту і досі сприймають як привнесені й надумані цінності, породжені міським способом життя. І навпаки — для прагматичного міського жителя цінності і традиції сільського побуту — це архаїка, якої варто якнайшвидше позбутися.

Протистояння двох — міської і сільської — тенденцій у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом» (Ф. Бродель), має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. І хоч людство, мабуть, ніколи не дізнається, де й коли виникло перше місто, історія міста як соціального організму охоплює, як мінімум, шість тисячоліть і вже тому заслуговує на окремий дослідницький статус. Сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, але роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. Саме вони — якщо й далі йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви — і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії — з іншого.

Поки що ж, як це не дивно, але навіть задовільну відповідь на питання «що таке місто?» у сучасних енциклопедіях та словниках знайти неможливо. Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом. Втім, єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи — морфологічні особливості території, соціологи — наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Відомий американський медієвіст Р.Бартлетт вбачає головну причину складностей у визначенні міста в існуванні двох цілком обґрунтованих і корисних, але у корені відмінних критеріїв. Перший пов'язаний із економічними параметрами: місто — це поселення з чисельністю населення вищою за середню і з відносно високим розвитком товарообміну і поділу праці. За логікою такого формулювання місто є таким лише у певному історичному контексті; поселення, яке відноситься до категорії міст у XIII ст., навряд чи автоматично потрапить у цю категорію у XIX ст. Де саме провести вододіл між містом і «немістом», «з якого моменту вбачати у населеному пункті риси міста — це питання судження, завжди з нашаруванням суб'єктивності».

Інший підхід до визначення міста базується на юридичних критеріях. Якщо економічне визначення є ретроспективним і відносним, то юридичне має часовий вимір і є абсолютним за своєю суттю. У правовому сенсі міста мали інший статус, порівняно з рештою населених пунктів, і люди певної епохи про це добре знали. Місто діставало такий статус у точно визначений час, і саме ця дата найчастіше вважається днем «заснування» міста. З юридичної точки зору феодал міг одночасно перетворити «немісто» у місто. Ясно, що з економічного погляду таке перетворення було б неможливе.

Недивно, продовжує Бартлетт, що поняття міста в економічному сенсі далеко не завжди збігалось з поняттям «населений пункт, що має офіційний статус міста». Часто поселення, що мали статус міста, не виконували міських функцій — хоча б внаслідок того, що міські привілеї можна було купити за гроші. Щоб зрозуміти значення урбанізації у процесі середньовічної експансії, «доводиться фактично спиратися на дві окремі історії замість однієї». По-перше, враховувати ріст центрів з великою чисельністю населення, комплексною економікою, розвинутою торгівлею. По-друге, брати до уваги ступінь міської свободи. Адже міста у Східній Європі існували задовго до появи міських хартій вольності. Часто надання статусу міста лише означало нову організацію населеного пункту, що вже існував⁶.

Необхідність чіткого розмежування «міської» і сільської історії в країнах Заходу була виразно усвідомлена у контексті облаштування зруйнованих міст після Другої світової війни. Друга половина XX століття на Заході ознаменувалася справжнім бумом «міських» студій. У 50–60-х рр. у самостійну дисципліну у США і Європі виділилася, приміром, міська антропологія, яка спочатку спеціалізувалася на дослідженні процесів становлення міського життя у процесі розкладу «примітивних» соціумів, а потім вийшла на рівень осмислення ролі міста у трансформації сільського суспільства (folk

⁶ Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950–1350 гг. — М., 2007. — С. 185–196.

society) і процесів «культурної релятивації» у країнах Сходу, Латинської Америки тощо. З 1972 р. у США видається журнал «Міська антропологія». Географи зосередилися на дослідженні процесів конурбанізації (злиття міст в агломераціях), широко використовуючи кількісні методи аналізу, психологи — на дослідженні міського середовища і різного сприйняття «образів міст». В соціології місто постало як соціальний організм, у політичних науках — як інтенсивний комунікативний простір, у конфліктології — як джунглі, де йде постійна боротьба за виживання.

Ці нові віяння, однак, лише невеликою мірою позначилися на стані теорії містознавства, принаймні комплексних, узагальнюючих праць на цю тему у той час не з'явилося. Дуже мало їх і сьогодні. Хоч певний поворот до теоретичного осмислення у глобальному вимірі процесів урбанізації і соціального розвитку міст все ж намітився, історичній науці пріоритет тут не належить — його утримують фахівці із суміжних галузей наукового знання. На те, що історичні науки опинилися на периферії досліджень урбанізаційного процесу в Росії ХХ століття, звертає увагу, приміром, А. Сенявський⁷.

Одну з причин обмалі праць із теорії та історії містознавства слід бачити у масштабності й багатогранності проблеми міста як такої. Автору чи колективу авторів, який поставить перед собою завдання створити універсальну теорію міста, доведеться занурюватися у майже безмежний простір інформації з різних галузей наукового знання — історії й культурної антропології, соціології й політології, суспільної географії й екології, економіки і права, містобудування й архітектури, теорії комунікацій та імагології. Спроба відомого російського містознавця О. Лоли створити комплексну працю про сучасне місто і стан наукового осмислення його проблем⁸ вражає широтою підходів — на думку автора, містознавство («градоведение») повинне включати 10 базових галузей діяльності і залучати висновки 23 наукових дисциплін. Однак навіть у такому форматі монографія О. Лоли дає більш-менш цілісне уявлення лише про сучасне російське місто. Проблеми міської історії зачіпаються лише побіжно й фрагментарно.

Нарешті, не можна не помічати того загального негативного впливу на стан містознавства, який справили «формаційні» теорії радянських суспільних наук. Спрошені пояснювальні схеми настільки звузили методологічну базу наукового пошуку, що проблеми міста як цілісності надовго зникли з поля зору істориків-компаративістів. Створені на початку ХХ ст. класичні праці М. Вебера з проблем містознавства, якими закладалася нова філософія урбанізму, радянська наука відверто

⁷ Сенявский А. С. Урбанизация России в ХХ веке: Роль в историческом процессе. — М., 2003. — С. 7.

⁸ Лола А. М. Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации). — М., 2005.

ігнорувала — не в останню чергу тому, що Вебер схилився до трактування соціальних відносин на російському просторі як належних до «азіатського типу». Веберівська «розуміюча соціологія», яка відштовхувалася від пошуку повторюваних інституційних форм і моделей соціальної поведінки, як і запропонована ним універсальна макросоціологічна теорія раціоналізації, в СРСР, схоже, нікого не зацікавили. А катаклізми буремного ХХ століття, коли спільноти науковців були роз'єднані як фронтами й кордонами, так і майже неперехідними бар'єрами ідеологій, аж ніяк не сприяли розвитку наукової компаративістики, в тому числі і у сфері містознавчих студій.

Упродовж майже півстоліття — з 20-х до 70-х рр. — містознавство в СРСР по суті не мало самостійного наукового статусу, існуючи у вигляді одного з напрямів історії архітектури та своєрідного додатку до політичної, соціально-економічної історії та історії культури. Його роль зводилася переважно до постачання ілюстрацій до ходувальних тез про «об'єктивні закономірності» розвитку суспільства, «ліквідації істотних відмінностей між містом і селом» тощо. Втрачена була традиція публікації статистичних описів міст, започаткована ще у ХVІІІ ст., досліджень стану народонаселення, промислових переписів, щорічних «Списків фабрик і заводів», збірників «Статистика Российской империи», «Ежегодник России» тощо. Ті статистичні видання, які мали в УРСР їх замінити («Народне господарство УРСР», «Україна»), виходили нерегулярно і не були порівняльними в розрізі кількох років. У статистичних виданнях вміщувалася жорстко регламентована та препарована інформація — виключно та, яка мала ілюструвати переваги соціалістичного ладу. Міста як такі взагалі перестали бути об'єктом статистики.

Перші, досить несміливі спроби розробляти «непідняту цілину» теоретичного містознавства простежуються у радянських суспільних науках, починаючи з 70-х рр. Проте домінуючі уявлення про місто як центр у мережі розселення і про урбанізацію як планомірний процес розвитку міст за умов індустріалізації істотних змін не зазнали. Лише у 90-х рр., під впливом значних геополітичних зрушень на планеті і потужних глобалізаційних процесів, місто починає розглядатися як складний соціокультурний організм, який дзеркально відображає соціальну, демографічну структуру соціуму і його духовність. Урбанізаційний процес постає як універсальна цілісність, яку формують поміж іншим і міфологізовані образи міст, і відповідні психологічні стереотипи. Утім, хоч наголос постійно робився на системності у розумінні міста, саме системності урбаністиці якраз і не вистачало. Економісти фокусували увагу на проблемах соціально-економічного розвитку, географи — на просторовому розміщенні міст і міських ландшафтах, екологи — на загрозах забруднення міського середовища, історики — на містобудівній спадщині. Перші кроки назустріч один одному, зроблені Б. Хоревим, Г. Лаппо, В. Глазичевим, А. Гутно-

вим, у кращому випадку лише закладали фундамент для дослідження міста як певної цілісності⁹.

В Україні у цей час містознавство існувало переважно у вузькому просторі краєзнавства, хоч ще у 30-х рр. принципово інший містознавчий підхід — геоурбаністичний — запропонував західноукраїнський географ В. Кубійович на прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині). Метод Кубійовича ґрунтувався на дослідженні як територіальної структури міста, так і особливостей забудови, щільності населення, його етнічного і конфесійного складу. Існуючі критерії поділу населення на міське й сільське Кубійович вважав незадовільними, оскільки слабо досліджувалися особливості концентрації міського населення. Ним запропоновано і досить чітку для того часу дефініцію міста як «поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються не сільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях»¹⁰.

В останні роки існування СРСР на вітчизняному історіографічному полі закладалися основи ще одного містознавчого підходу, який можна назвати історико-пам'яткознавчим, оскільки у фокусі таких досліджень перебували проблеми містобудівної спадщини і її охорони. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії і статті В. Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегуманізації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В. Вечерський називає ентропією містобудівних систем¹¹ і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Останнім часом «нового дихання» у вітчизняному містознавстві набули історико-топографічні підходи. Їхній фундамент закладався ще у 70-х рр. минулого століття працями П. Толочка¹², пізніше в руслі

⁹ Хорев Б. С. Проблемы городов. — М., 1971; Глазычев В. Л. Социально-экономическая интеграция городской среды. — М., 1984; Гутнов А. Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. — М., 1985.

¹⁰ Кубійович В. З антропогеографії Нового Санча // Наукові праці. — Т. 1. — Париж-Львів, 1996. — С. 466–473.

¹¹ Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 10–11.

¹² Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

історичної топографії плідно працювали киевознавці Г. Івакін, О. Попельницька, С. Климовський та ін. Я. Дашкевич у 1987 р. ввів у науковий обіг і чітко окреслив межі поняття «соціотопографія» — як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання¹³. Ідею підхопили й розвинули польські науковці, і надалі цей напрям усталювався вже обоюсторонніми зусиллями в режимі постійного діалогу. М. Капраль започаткував соціотопографічний аналіз Львова¹⁴, ввівши в обіг поняття «націотопографії»; у цьому ж руслі плідно працює М. Долинська. Проте поняття «соціотопографія» і сьогодні не є чітко окресленим і допускає різні тлумачення. М. Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову¹⁵.

Попри ці здобутки, історична урбаністика в Україні ще не являє собою ані усталеної субдисципліни історичної науки, ані чітко окресленого предметного поля містознавства. Створилася певна невідповідність між глибиною дослідження містобудівної практики (особливо в розрізі окремих міст) і ступенем осмислення міської історії у контексті історичної локалістики і нових явищ у сучасному урбанізмі.

Як справедливо зазначає львівська дослідниця М. Долинська, «між істориками і архітекторами на практиці вибудувалася своєрідна непорушна стіна, яка виявляється хоча б у тому, що ні першим, ні другим переважно не відомі результати досліджень, публікації колег із містознавчої тематики». Те, що вдається американським і польським дослідникам (приміром, створення гіпотетичних схем міста Саванни на основі низки часових зрізів, починаючи з 1851 р., або інтерполяція соціотопографічного інтердисциплінарного методу на комплексне дослідження території Сілезії та Помор'я) в Україні поки що блокується неузгодженістю зусиль, розмитістю основних понять урбаністики, незадовільним станом збереженості джерел¹⁶.

Необхідність зруйнування стіни між істориками-містознавцями і фахівцями в галузі містобудування, міського управління й планування усвідомлюється на всіх рівнях, включаючи державний. Але до створення в Україні цілісної теорії міста як самодостатнього суб'єкта

¹³ Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. — К., 1987. — С. 71–72.

¹⁴ З-поміж багатьох праць М.Капрала згадаємо узагальнюючу: Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів, 2003.

¹⁵ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. — Львів, 2006. — С. 37.

¹⁶ Там само. — С. 55.

розвитку власної території і як організуючого простору концентрації людських, економічних, фінансових, організаційних ресурсів доведеться пройти чималий шлях.

Можна висловлювати чимало припущень щодо того, чому ні теорія містознавства, ні історія урбанізації, ні, зрештою, міська образність не стали пріоритетними сферами дослідження у вітчизняному суспільствознавстві. Звичне наголошування на репресіях щодо істориків-краєзнавців тут проявляє далеко не все. Радянські суспільні науки, запрограмовані на аналіз «революційних стрибків» і відразу до «міщанства», органічно не сприймали ідею прогресу у контексті поступового, на перший погляд рутинного, визрівання нових самоврядних чи образно-символічних начал у надрах архаїчних суспільств. У рамках постійного пошуку антагоністичних суперечностей між містом і селом і дотримання офіційної лінії на критику буржуазних суспільних відносин неможливо було об'єктивно проаналізувати джерела життєдіяльності муніципальної ідеї як такої. Справедливості заради слід зазначити, що і світова суспільна думка часто виявляла безпорадність перед складністю проблеми поділу праці і виробничих відносин в системі «місто — село». Чого варта хоча б популярна на початку ХХ ст. ідея «міст-садів», яка з подачі англійця Е. Говарда рекламувалася як своєрідна панацея проти перетворення міст у «кам'яні джунглі». Для реалізації відверто утопічних ідей сили й кошти знаходилися частіше, ніж для наукової розробки комплексних проектів оптимізації міського середовища.

Наслідком хронічної неувagi соцігуманітарних наук до проблем простору взагалі і до проблем міських соціумів зокрема стала практична відсутність у вітчизняного містознавства чітко визначеного наукового статусу. Якщо ж говорити про його історичну складову, то історична урбаністика «не дотягує» навіть до рівня окремого, із власною системою дослідницьких методів, наукового напрямку. Щоправда, історія окремих міст висвітлюється доволі ґрунтовно: існують і величезні фоліанти, і невеликі науково-популярні роботи, в яких поетапно викладено основні віхи їх історичного минулого. Однак загальний стан вітчизняної урбаністики, особливо в теоретико-методологічній площині, фахівцями оцінюється як невисокий. Досить категорична щодо цього, приміром, киевознавець Н. Білоус: «Унаслідок нечисленності й розпорошеності джерел урбаністична проблематика опинилася поза сферою зацікавлень українських дослідників. Виняток становить хіба що історія Львова, де забезпечення джерельним матеріалом незрівнянно краще і де, починаючи з ХІХ ст., не переривалася традиція дослідження різних періодів історії міста від княжих до новітніх часів»¹⁷.

¹⁷ Білоус Н. Київ наприкінці ХV — у першій половині ХVІІ століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 8.

Традиційно історія міст і міських агломерацій в СРСР вписувалася в рамки історичної географії населення, що входила в систему соціально-економічної географії. Предметне поле історичної географії населення окреслювалося дослідженням мереж поселень і систем розселення з аналізом регіональних відмінностей, типів і форм розселення, міграцій. Первісною одиницею спостереження виступав населений пункт (поселення). Якщо в зарубіжній географії як окремі субдисципліни існували географія міст, географія міграцій, географія сільського життя, антропогеографія, географія людини, то в СРСР розвиток географії виявився фактично заблокованим централістськими догмами та стійким упередженням щодо хорологічних підходів. Не надавали великого значення містознавству і науковці української діаспори. Тут спрацьовували домінуючі уявлення про Україну як «простір села», а також примітивізований погляд на урбанізацію як явище, з яким Україні довелося зіткнутися лише в кінці XIX ст.

Тим часом навіть поодинокі спроби вітчизняних містознавців вийти за межі традиційних краєзнавчих схем продемонстрували неабиякі можливості, які відкриває для історичної урбаністики використання нових — локаційних, соціотопографічних, історико-правових та інших підходів. Лишається зробити наступний крок — вибудувати цілісну концепцію історичної урбаністики, в якій має знайти своє місце увесь комплекс кваліфікаційних, науково-прикладних, пам'яткоохоронних та інших завдань містознавства. Зрозуміло, що це під силу зробити лише колективними зусиллями. Поки що ж обмежимося констатацією деяких загальносвітових тенденцій, які, на наш погляд, можуть надати «другого дихання» вітчизняній історичній урбаністиці.

Насамперед звернемо увагу на ті нові обрії для містознавчих студій, які відкрилися в рамках *модернізаційної парадигми*, активно розроблюваної на Заході, починаючи з 50–60-х рр. минулого століття. Погляд на процес модернізації як на складну, тривалу в часі, багатомірну трансформацію усіх сфер людського буття — від економіки до культури — дав змогу ввести різні аспекти урбанізації в єдиний — теоретико-методологічний і емпіричний — контекст суспільних змін. Це дає змогу простежувати передумови модернізації, починаючи від античних часів, здійснювати диференційований аналіз передмодерних суспільств, досліджувати взаємовпливи індустріально-урбаністичної та феодальної структур. На цій основі Г. Шобергом та Д. Ептером були здійснені спроби перегляду установлених схем аналізу традиційних суспільств — на основі розрізнення їх «народного» і «феодального» типів і пошуку різниці між т.зв. інструментальною і консаматорною культурами. За Ептером, інструментальні системи з ієрархічною організацією влади і високим ступенем мілітаризації більш сприятливі до інновацій, ніж консаматорні. Останні, хоч і є складнішими, більш консервативні, оскільки

будь-які зміни вимагають тут радикальної трансформації ритуалів, усталених соціальних практик, форм соціальної стратифікації, і, зрештою, владних відносин¹⁸.

Сучасні погляди на модернізаційну теорію як фундамент дослідження ритмів міського життя виходять із трактувань модернізаційного розвитку як еволюційного, стадіального процесу суспільних змін, які зачіпають усі сфери людської життєдіяльності — економіку, систему влади, політику, культуру тощо — і мають здатність взаємонакладатися і взаємопосилюватися. Т. Портнова виділяє п'ять джерел модернізаційної теорії: 1) праці німецької історичної школи в економіці (Ф. Ліст, Б. Хільденбрант, К. Бюхер); 2) еволюціонізм XIX ст. (К. де Сен-Сімон, Г. Спенсер); 3) дихотомічні візії суспільства у працях Е. Дюркгейма, Р. Ретфілда; 4) історична соціологічна концепція М. Вебера; 5) структурний функціоналізм Т. Парсонса. Від німецької історичної школи теоретики модернізаційних впливів запозичили концепцію стадіального економічного зростання, від еволюціонізму — трактування суспільних змін як джерела невідворотного й невідворотного поступу, від структурного функціоналізму — критерії розмежування традиційного і модерного суспільств. Зрештою викристалізувалася така схема етапів суспільного розвитку: традиційне (допромислове) суспільство; модерне (промислове) суспільство; постіндустріальне (постмодерне) суспільство¹⁹.

Модернізаційні підходи більше, ніж будь-які інші, змушують замислитися над складними проблемами місця і ролі урбанізації в житті як традиційних, так і модерних суспільств, а відтак і над критеріями розмежування міської і сільської історії. І зовсім не випадково орієнтований спочатку на дослідження макросоціальних структур модернізаційний підхід кінець-кінцем сфокусувався навколо аналізу *мікросоціальності*. Поставивши під сумнів цілий ряд ознак лінійних моделей (системних, глобальних, стадіальних, конвергенційних та інших), він підняв авторитет як порівняльних, так і особливо т.зв. ситуаційних досліджень (case study, area study тощо). А це був вже прямий шлях до виведення на новий міждисциплінарний рівень усіх наукових напрямів, зосереджених на аналізі просторових чинників — регіоналістики, теорії і історії центр-периферійних відносин, містознавства. Відмова від однобічних лінійних трактувань модернізації як лише змін у виробничій сфері потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр

¹⁸ Apter D. E. The Role of Traditionalism in the Political Modernization of Ghana and Uganda // Political Development and Social Change. — N.Y. — London, 1966. — P. 66–67.

¹⁹ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 19–21.

ментальності». Соціальні колективи почали розглядатися як головні рушії модернізаційних змін, а мезо — і мікрорівневий масштаб досліджень відкривав можливість дійти до з'ясування глибинної мотивації людських дій як у просторі, так і в часі.

Події буремного ХХ століття, однак, поставили під сумнів чимало основоположних засад модернізаційної теорії і насамперед культивованих нею уявлень про лінійність прогресу та абсолютизацію західної моделі розвитку. В рамках *постмодерністських* підходів вдалося запропонувати хоч і далеко не в усьому безспірний, але значно гнучкіший погляд на місто і на урбанізаційний процес, змістивши фокус дослідження від статичних констант міського життя (форма розселення, архітектурні стилі, функціональні структури тощо) до невловимого «духу міста» та самопочуття його мешканців як відображення викликів часу.

Постмодернізм постулює розкутий погляд на історію та її суб'єктивне сприйняття, орієнтує на пошук у минулому істини, «не поміченої ніким раніше»²⁰. Під виразним впливом постмодернізму формувалися нові наукові напрями, що тісно корелюють із містознавством — історична антропологія, історія повсякденності, мікроісторія, біографістика, теорія комунікацій тощо. Кинувши виклик однозначності та заполітизованості метанаративів, постструктуралістська парадигма знання зосередилася саме на відмінному, локально-специфічному, а також на розрізненні реального та «уявленого». Спроби постмодерністів перемістити локус історичного дослідження від структур верховної влади до повсякденних інтересів людей повинен був однозначно стимулювати інтерес до аналізу поведінки людей у замкненому просторі міст. Під цим же кутом зору розглядалися постмодерністами акти меморіалізації — здебільшого як прояви хибної свідомості та заідеологізованості.

Ставлення до постмодернізму в сучасному світі лишається неоднозначним. Йому закидають схильність до методологічного еkleктизму, «мовних ігор», лімінальності, абсолютизацію проблем культури. Однак не можна не бачити і тих «вікон», які відкрив постмодернізм для введення просторовості у контекст конструювання «малих наративів». Ж.-Ф. Ліотар застосовував цей термін розширено, для вираження відмінностей, складностей, двозначностей у повсякденному житті. Стосовно міського простору малі наративи можуть застосовуватися для аналізу складних ситуацій, спричинених конфліктами на ґрунті скупченості великих мас людей, невизначеності у завтрашньому дні, наркозалежності тощо.

Що ж до багаторазово критикованих постмодерністами теорій модернізації, то в умовах ХХІ століття вони набувають «другого дихання» у оновленому вигляді «багатокультурності». Методоло-

²⁰ Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 276-277.

гічний фундамент нового бачення ролі і місця модернізації становлять теорії неомодернізму (Ш. Ейзенштадт, П. Штомпека, Р. Інглхарт та ін.), які використовують нові соціометричні підходи, більш гнучкі й вільні від наперед заданого європоцентризму, а також прямого протиставлення традицій і інновацій. Головним постулатом нової парадигми є визнання можливості багатоманіття моделей історичного розвитку, яке зумовлює діапазон відмінностей траєкторій модернізаційних трансформацій залежно від стартових умов, історичного досвіду і особливостей культури різних країн. Відбулося, отже, істотне зближення модернізаційних і цивілізаційних підходів, які донедавна розглядалися як наукові антиподи. Водночас, розвиваються грані між універсальним і локальним, відбувається своєрідна інтеграція концепцій цивілізації, глобалізації й модернізації.

Для урбаністики у її місцевих різновидах особливо цікавою є теорія цілісних і доволі стабільних культурних зон — з наголосом на інерції традиційних культурних цінностей, здатної протистояти нівелюючій дії капіталістичної модернізації як технократичного процесу, що породжує бездуховність, цинізм, інтолерантність. Виділення в окрему культурну зону посткомуністичних країн приводить прибічників неомодернізму (Е. Паїн) до небезспірного погляду на існування особливої посткомуністичної «цивілізації», базованої на частковому витісненні і заміні традиційних норм квазітрадиціями — неповагою до права, край низьким рівнем довіри до інститутів влади, девальвацією трудової етики, «штурмівщиною» тощо.

Здебільшого історики на пострадянському просторі пишуть про особливий тип модернізації в СРСР, який найчастіше вкладається в поняття «консервативної», «незавершеної», «мобілізаційної» модернізації. За А. Вишневським, така «консервативна модернізація» дала змогу Радянському Союзу сприйняти і частково навіть розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств, але не змогла створити адекватні соціальні механізми саморозвитку²¹. А.Сенявський бачить специфіку радянської модернізації у її базуванні на традиціоналістській основі. Він визнає, що радянська модернізація сприяла урбанізаційному переходу — перетворенню суспільства на «міській основі», але констатує, що основний напрям розвитку російського суспільства кардинальних змін не зазнав²².

²¹ Вишневский А. Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 418.

²² Сенявский А. С. «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XX века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 216–237; він же: Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. — М., 2003.

Пошуки як «традиціоналістів», так і «неомодерністів» мають пряме відношення до дискусії про міський і сільський стилі життя і відповідні відмінності у етичних системах. Готових відповідей на питання про те, як долати розбіжності між «острівцями сучасності, створеними модернізаційними й урбанізаційними процесами, та функціональними зонами, які тяжіють до архаїки у соціальних відносинах і життєвих укладах, ні ті, ні інші не дають. Отже, лишається нагальною проблемою вироблення теоретичних основ і методологій реформування обох життєвих сфер на умовах узгодження універсальних механізмів координації з культурними традиціями з врахуванням і тих позитивів, які містяться в радянській спадщині²³.

Вітчизняна урбаністика останнім часом також активно звертається, поки що здебільшого у теоретичному плані, до своїх «культурологічних перспектив». Йдеться про специфічний інтерес до культургенетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування міських утворень — із врахуванням «тиску» їхнього соціокультурного наповнення і ускладнення функціональної диференціації. А також про спроби пояснити динамічні процеси розвитку міста як особливого «живого» організму, що в своєму функціонуванні постійно зростає, перетворюється, трансформується. Проблеми взаємних впливів просторового розвитку сучасних міст, їхнього краєвиду та образу як відбиття й матеріальне втілення загальнокультурних тенденцій є предметом наукових зацікавлень В. Посацького²⁴. Однак, навіть ті фахівці, які розуміють значення впливу епістемологічних новацій кінця ХХ ст. на урбаністику, змушені визнавати, що у дослідженнях культурного простору міста продовжує домінувати дескриптивно-класифікаційний метод. У кращому випадку нагромаджується емпіричний матеріал. Що ж до питання про сутність культури, то воно навіть не ставиться²⁵.

Суттєвою для переосмислення фундаментальних основ урбаністики може стати і запропонована в рамках постмодернізму нова концепція *центр-периферійних відносин*. Погляд на центр як штучний конструкт, який може існувати, лише спираючись на маргіналізацію (периферизацію) інших, насамперед вимагає чіткої відповіді на питання: де закінчується центр і починається периферія (околиця). Бінарна опозиція центр/периферія у численних дискусіях постає то у вигляді сірої зони, де центр і периферія зливаються, то у вигляді чіткої розмежувальної лінії (і тоді навіть в американському

²³ Паин Э. А. Многокультурная модернизация: эволюция теоретических взглядов // *Общественные науки и современность*. — 2009. — № 6. — С. 37–54.

²⁴ Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ–ХХІ століть). — Львів, 2007.

²⁵ Фесенко Г. Г. «Культурологічні перспективи» урбаністики (методологоепістемологічний аспект) // <http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/vkhn/ html>.

написанні слова *centre* (а не *center*) відбивається прагнення поновому осмислити проблему домінування як таку). За Ж. Дерріда, околиці зрештою перестають вписуватися у бінарну логіку, що підпорядковує їх центрові, прагнуть відігравати самостійну роль. А на зміну «дисциплінарним суспільствам», «суспільствам контролю» приходять кризи та безлад, ледь регульовані технологіями.

Корпоративність на основі спільності станових, професійних чи духовних інтересів — головна ознака міського способу життя, яка проглядається від часів середньовіччя. Її основні ознаки — замкнутість та наявність формально-правових відносин, регламентованих обов'язковими для виконання приписами, кодексами, статутами. В середині корпорації існувала жорстка ієрархія, яка загалом вписувалася в існуючу у даному соціумі систему владних відносин. За типом корпорації утворювалися гільдії, цехи, братства, лицарські ордени. Об'єднували корпорації переважно не ідеї, а інтереси, які розглядалися як певний ресурс, за доступ до якого велася постійна боротьба.

Соціальна модель села також будувалася на спільному інтересі, але тут визначальним був принцип великої сім'ї, із спільною відповідальністю і круговою порукою. «Домінанта колективу» і «гуртова» основа життєдіяльності сприяли консолідації громад і допомагали їм виживати у неймовірно складних умовах. Але, на відміну від міських корпорацій, які стимулювали дух підприємництва й самореалізації, сільські громади були оплотом традиціоналізму з усіма його негативними сторонами — схильністю до пасивності, патріархальної замкнутості, архаїчними уявленнями про зрівняльну справедливість.

Якщо спробувати простежити ті особливості занять населення, які дали змогу місту дистанціюватися від села, досить легко визначити і специфічність рис міського способу життя. Професійна зайнятість переважно несільськогосподарською працею, можливість регулювати робочий час і вивільняти його певну частину для самовдосконалення особи, більша міграційна рухливість внаслідок меншої прив'язаності до землі, більша свобода у виборі спілкування, менша сім'я — всім цим зумовлювалися і краща організація городян, і більш високий рівень їхньої освіченості, і ширший діапазон можливостей для облаштування побуту. І хоча демаркаційна лінія між містом і селом завжди була і лишається нині доволі розмитою, найглибша основа для неспівпадіння (і навіть протистояння) їх інтересів зумовлена як їх включеністю у різні технологічні системи виробництва, так і історично сформованим суб'єктивним сприйняттям міста як експлуататора села. Накладається на таке сприйняття і традиція бачити у планетарному просторі два полюси — «світове місто» (розвинута Північ) і «світове село» (аграрні райони Півдня).

Виокремлення в рамках місцевої історії двох чітко розмежованих сфер — міської історії і історії села — стало відповіддю на давно назрілу, не лише наукову, але й суспільну потребу. Якщо в межах

краєзнавства важливими були спільні ознаки міста і села як поселень, то тепер наголос робиться на відмінних рисах відповідних соціумів — як окремих соціокультурних типів. Адже очевидно, що простір культури міста, включаючи сферу виробництва й споживання, дозвілля і ціннісних орієнтацій різоче відрізняється від простору села. Хронотопімічна система міста має величезну, ні з чим не порівнянну здатність до самозбереження й самовідтворення, що робить її неспівставною із хронотопом села. При цьому важливою є не так наявність у міста офіційного статусу, як та специфічна аура, яка робить кожне місто несхожим на інші.

Культура села як соціально успадкований комплекс настанов, що визначає основи життєдіяльності сільської громади, відрізняється від міської не лише за кількісними чи якісними параметрами, але й за просторово-часовими та функціональними характеристиками. Вона завжди орієнтована на природу і на гармонізацію своїх відносин з нею. Міська ж культура тяжіє до створення власного, рукотворного у своїй основі, середовища існування. Спосіб життя і менталітет городянина визначається безліччю факторів, насамперед особливостями соціальної комунікації. Створити якийсь гібридний місько-сільський тип культури (приміром, на основі агроміст) поки що нікому не вдалося.

В міру того, як місто і село здобувають статус самостійних об'єктів дослідження, локальна історія дістає нові доміанти соціального аналізу. У локалістики з'являється, говорячи словами С.Маловічка, «глокальна перспектива» — у полі її зору одночасно опиняються процеси централізації і децентралізації, універсалізації й дивергенції, а проблема цілого осмислюється у єдності й різноманітності її складових. Глобальне й локальне, стаючи новими універсальними, створюють зовсім нову шкалу соціального аналізу. Стадіальна схема розвитку людських суспільств поступається місцем порівняльному аналізу культурної історії локальних співтовариств. При цьому кожний локальний об'єкт дістає можливість напряду виходити у науковий та інформаційний простір, не оглядаючись на стандарти домінуючих метанаративів²⁶.

Підсумовуючи сказане, зазначимо: як міська історія, так і історія села заслуговують на те, щоб їх розглядали не лише у контексті «заселення і розселення», а як окремі, значною мірою відмінні, форми самоорганізації та втілення специфічних культурних традицій. У міській історії найважливішим стане відтворення того «духу міста», який, якщо використовувати термінологію М. Вебера, в процесі тривалого історичного розвитку витворив поняття *громадян* у політичному сенсі і поняття *буржуазії, рантьє, пролетаріату* у становому

²⁶ Маловічко С. Глокальная перспектива новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005>.

сенсі, а також відповідну господарську етику і її релігійне обґрунтування²⁷. А історія сільських поселень виявиться вдячним фоном для розмови про те, як у складному протиборстві з силами природи, з одного боку, і з владою, з другого, люди, зайняті важкою працею на землі, витворили свою систему світобачення і власний тип соціонормативної культури, власні норми моралі. Уведений економістами термін «екогомологія» становить прийнятну основу для того, щоб досліджувати дві стратегії взаємодії людини з довкіллям — ту, яка виникла в місті і сформувала усталену міську традицію, і ту, яка була безпосередньо пов'язана з аграрними відносинами.

Фахівці розглядають сільські території як різновид складних систем, які відрізняються від міських значно більшою залежністю від природно-кліматичних умов, переривчастим технологічним циклом, сезонним характером праці і непередбачуваністю її результатів, уповільненим оборотом капіталу. Історія освоєння сільських ландшафтів — це історія формування специфічної духовності, яку формує любов до землі. Саме тому в процесі дослідження історії села більш застосовними, порівняно з історією міста, є просторові (хорологічні), а також геокультурні підходи з акцентом на особливостях виробничої культури, трудових навичках, етноморалі тощо²⁸.

Порівняльний аналіз становлення і розвитку двох відмінних соціально-територіальних підсистем суспільного життя сприятиме утвердженню системного підходу до аналізу історичних ритмів переходу від домодерних сільських спільнот з особливими взаєминами, побудованими на родинних зв'язках і прямих контактах, до структурованих міських соціумів, де діють вже зовсім інші регулюючі норми. Саме в такий спосіб на конкретному історичному матеріалі вдасться простежити окреслену Ф. Тьоннісом відмінність між *Gemeinschaft* (спільнотою) та *Gesellschaft* (суспільством). І водночас показати, що розвиток людства далеко не завжди іде по висхідній. Урбанізація й руралізація — процеси, що завжди йдуть поруч, і соціуми ще довго платитимуть високу ціну за те, що не завжди раціонально розпоряджаються соціальним капіталом.

²⁷ Вебер М. История хозяйства. Город. — С. 287, 332.

²⁸ Павлов О. І. Сільські території України. — С. 49.